श्रीमद्भार्गवोपपुराणेतरग्रन्थेषु श्रीपरकालयोगिविषयकसन्दर्भाः

१. श्री प्रपन्नामृते परकालयोगिनो जन्मविषये कथितं यदस्य जन्म कलियुगस्य [illegible] (२०७) वर्षेषु गतेषु नलसंवत्सरे कार्तिकमासस्य पूर्णिमायां कृत्तिकायां गुरुवारे शार्ङ्गांशादभूत्। श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे कलियुगस्य ३९८ वर्षेषु व्यतीतेषु जन्माभूदिति कथितम्, शेषं तु प्रपन्नामृतान्न भिन्नं वर्णितम्। भार्गवोपपुराणे केवलं मासनक्षत्रयोरेवोल्लेखः प्राप्यते।

२. श्रीप्रपन्नामृते गुरुपरम्पराप्रभावे चोक्तं यत् श्रीपरकालस्य पिता [illegible] आसीत्। अस्य परान्तकस्य प्रारम्भिकनामधेयं नील इत्यासीत्। दिव्यसूरिचरिते [illegible] यच्चोलदेशाधिपतेः सेनापतेस्तनुजत्वेनाऽस्य जन्म [illegible]। [illegible] भार्गवोपपुराणे उपलभ्यते।

३. यया कन्यया सह श्रीपरकालस्य विवाहोऽभूत् सा एकस्य वैद्यस्य [illegible] कन्याऽऽसीत्। तस्या नाम कुमुदवल्लीत्यासीदिति श्रीप्रपन्नामृते दिव्यसूरिचरिते [illegible] प्रोक्तम्। श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे वैद्यस्य पोषिता कन्याऽऽसीदित्युक्तम्।

४. श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे कथितं यत् श्रीपरकालेन [illegible]

५. श्रीप्रपन्नामृते श्रीपरकालस्य [illegible] वर्णितम्। [illegible] भार्गवोपपुराणे दृश्यते।

[illegible] ।
कृत्वा प्रबन्धान् कृपया देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।।
तस्मै समर्पयामास श्रीधराय महात्मने ।।

ततः प्रसन्नो भगवान् तं श्रीपरकालयोगिनं कृपापूर्णदृष्टिभिरवलोक्य परिष्वज्य च [illegible] धाम प्रत्याजगाम।

एकदा श्रीपरकालः सपरिवारं श्रीरङ्गेशं द्रष्टुकामस्तत्र गत्वा तत्पादकमलं प्रणम्य [illegible] गात्राणि स्पृष्ट्वा कतिचिद् दिनानि सेवां कुर्वन् संस्थितोऽभूत्। ततः श्रीपरान्तकः [illegible]कटाचलं प्रययौ। तत्र काञ्चीपुरीं प्राप्य तत्पुरोपवने स्थितं सपरिवारं [illegible] दृष्ट्वा नृसिंहाष्टभुजस्तस्मै भृत्यवर्गेभ्यश्चोत्तममन्नं ददौ। परान्तकोऽपि तद् [illegible] तं पृष्टवान् - हे भूसुर! त्वं कः। किं च ते नामधेयमिति। ततः सोऽब्रवीत् - [illegible] काञ्चीपुराधीशो नृसिंहोऽष्टभुजोऽस्मि। इत्युक्त्वा स विप्रोऽन्तर्दधौ। एतद् दृष्ट्वा श्रीपरकालो [illegible]स्मितो भूत्वा तत्पादमूलतीर्थभूमौ त्रिदिनं यावदवसत्। ततः [illegible] दिव्यपीताम्बरोपेतश्चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो वनमालाविराजितः किरीटहार-[illegible]कुण्डलादिभिर्विभूषितो दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गः श्रीभूनीलाभिर्युक्तः श्रीवेङ्कटाधीशः [illegible] द्रष्टुकाम आगत्य समालिङ्ग्य करकमलेन तं स्पृशन् पितृवत् परिपालितवान्। श्रीपरकालोऽपि [illegible] पादपद्मयोः प्रणिपत्य स्तुत्वा च तेनानुज्ञातः स्वगृहं प्रत्यावर्तत।

श्रीपरकालमुनेर्बौद्धप्रतिमाहरणं सप्तशालानिर्माणञ्च

ततः श्रीपरकालयोगीशः श्रीरङ्गनाथस्य सप्तशालां निर्मातुं सङ्कल्पमकरोत्। [illegible] शिल्पिन आहूय स्तेयोपार्जितवस्तुभिर्गोपुरयुक्तां शालामकारयत्। [illegible] निर्मातुमक्षमः श्रीपरान्तको नागपुरे स्थितां जयनीबौद्धप्रतिमां [illegible] सह तत्र गत्वा बहुभिरुपायैस्तामाहृत्य रङ्गक्षेत्रमागत्य शिल्पिभ्यो दत्वा [illegible] दृढानायतांश्च कारयामास। ततः शिल्पिभिर्द्वात्रिंशन्मण्डपान् [illegible] श्रीपरकालमुनिरल्पधनं शिल्पिभ्यो दास्यामि कथमिति विचिन्त्य [illegible] दास्यामीति मनसा निश्चित्य शिल्पिनो नावमारोप्य [illegible] प्रार्थयामास यत् सर्वेभ्यः शिल्पिभ्यः शाश्वतं मोक्षं ददातु [illegible] सम्प्रार्थितो भक्तवत्सलो भगवान् विष्णुः सर्वेभ्यः शिल्पिभ्यो [illegible] ते सर्वे शिल्पिनो मणिशोभितविमानैः सर्वेषां [illegible]

[illegible]

... श्रीपरकाल ... [illegible] ... [illegible] ... श्रीवैष्णव-... श्रीपरकालेन ... [illegible] ... ततः सा द्वारि गत्वा ... [illegible] ... द्वारि ... [illegible] ... वैष्णवोत्तम ... [illegible] ... त्वया किमपि ... [illegible] ... केवलमाचार्यवन्दनं कृतमासीत्। एतदाकर्ण्य ... [illegible] ... वैष्णवान् विज्ञाय ... [illegible] ... भगवत्कैङ्कर्ये बाधा कृता। त्वया वैष्णवापराधः कृतः। ब्रह्महत्यादिपापानि ... [illegible] ... किन्तु वैष्णवापराधो न केनचिदुपायेन नाशं याति -

> ब्रह्महत्यादिपापानि प्रणश्यन्ति प्रयत्नतः।
>
> श्रीवैष्णवापराधस्तु न नश्यति कदाचन ॥

श्रीपरकाल एतदाकर्ण्य गृहं प्रविश्य तत्पादौ प्रणिपत्य उक्तवान् - हे ... [illegible] ... अद्य मयाऽज्ञानादपराधो विहितः। तत्क्षमस्व। हे ... [illegible] ... दर्शनाद् धन्योऽस्मि, कृतकृत्योऽस्मीति।

एवं तस्मिन् श्रीपरान्तके प्रार्थयति तौ दम्पती त ... [illegible] ... स्तोत्रयामासतुः। ततस्ताभ्यामनुज्ञातः श्रीपरकालमुनिः ... [illegible] ... वैष्णवानामाराधनं कुर्वन् संस्थितवान्।

इत्थमेकदा क्षुधया पीडितानां वैष्णवानां कृते धनस्य ... [illegible] ... दिशोऽवलोकयन् निराहार एव कति क्षपा अनैषीत् ... [illegible] ... ऽलभत। ततो भक्तमनःशुचं वीक्ष्य ... [illegible] ... सनकादिभिर्मुनिभिर्ब्रह्मशिवादिदेवैः सह गरुडमारुह्य श्रिया सह ... [illegible]

निषिद्धमपि यत्कर्म भगवद्प्रीतिसाधनम्।
पुण्यवेनोच्यते देवि यागहिंसा यथा भुवि॥

[illegible] श्रीपरकालयोगिनः जन्म [illegible] कृत्तिकायां [illegible] -

[illegible] सुरम्ये [illegible] ।
कार्तिके कृत्तिकायां तु जातोऽयं [illegible] ॥
परकाल इति ख्यातः [illegible] ॥

ततः स कालेन वर्द्धितो भूत्वा भगवत्कृपया [illegible] विद्यादिषु परमां प्रवीणतामभजत् । स परकालयोगी [illegible] । एतस्मादेव स चोलाधिपस्य राज्यभारं समुद्वहन् [illegible]

तस्मिन्नेव काले नागपुरीप्रान्ते एकस्मिन् पद्मपुष्के [illegible] कश्चिद् भागवतपुरुषः पद्मपत्राक्षी कमलानना बालिका दृष्ट्वा [illegible] गृहीत्वा गृहमागत्य स्वभार्यायै समार्पयत् । कालेन सा वर्द्धिता [illegible] सौन्दर्यशीलादिगुणान् श्रुत्वा परान्तकस्तदासक्तमनाः [illegible] कन्यां देहीति ययाचे । तमासनादिभिः सम्यक् सम्पूज्य कन्यापिताऽब्रवीत् - हे [illegible] सहस्रविष्णुभक्तान् भोजयेत् तस्मै शङ्खचक्राङ्किताय कन्यां [illegible] पूर्वं प्रतिज्ञातम् ।

इत्याकर्ण्य श्रीपरकालमुनिरकथयत् - हे भद्र! सहस्रविष्णुभक्तान् [illegible] शङ्खचक्राङ्कितोऽस्मि ।

एतच्छ्रुत्वा तस्याः कन्यकायाः पिता विधानेन स्वकन्यकायाः [illegible] [illegible]करोत् । ततः श्रीपरकालो बन्धुजनैर्युतस्तया सुन्दर्या सह [illegible]

[illegible] दृष्ट्वा वटपत्रशायी भगवान् सदाराधनतत्परं श्रीविष्णुचित्तयोगिनं [illegible] पाण्ड्यराजसभां गत्वा विप्रपुङ्गवान् जित्वा सुमहच्छुल्कं गृहीत्वा [illegible]

एवमुक्ते श्रीविष्णौ कृताञ्जलिः सन् प्रणिपत्य स्वमनोऽभिप्रायं [illegible] हे भगवन्! यद्यहं तत्र गमिष्यामि तर्हि भवद्सदनमार्जनं [illegible] [illegible] शिविकावाहनं ध्वजातपत्रव्यजनधारणं दीपिकाकरणं [illegible] [illegible] दुष्टात्मनां साभिमानिनां राज्ञां संसदि बुद्धिमान् न गच्छेत्। [illegible] [illegible] प्रवेशं करोमि। भगवत्कैङ्कर्यं विनाऽहं निमिषमात्रमपि न [illegible] [illegible] कीर्तनं विहाय कथं वादं करिष्य इति।

एवं वादिनं योगिनं श्रीभगवानुवाच - "हे भूसुर! शास्त्राणि [illegible] [illegible]। तव हृत्पङ्कजान्तरे स्थित्वा विजयमपि [illegible] [illegible] पाण्ड्यराजसभामद्यैव गच्छ। यथा गौर्वत्सं प्रत्यनुचरति तथैवाऽहमपि [illegible]

एवमुक्ते भगवति श्रीविष्णुचित्तयोगी वेगवतीं नदीं तीर्त्वा [illegible] [illegible] कोलाहलाञ्चितां पाण्ड्राजसभां निःशङ्कं प्रविवेश। पाण्ड्यराजस्य [illegible] [illegible] पृथुवक्षसं विशालाक्षं दीर्घबाहुं श्वेतमृत्पुण्ड्रशोभितललाटं [illegible] [illegible] तुलसीनलिनाक्षमालालग्नकन्धरं स्मितकपोलं पूर्णचन्द्राननं [illegible] [illegible] गुणसंयुतं हृत्पङ्कजस्थभगवत्पादपद्मविराजितं तं श्रीविष्णुचित्तयोगिनं [illegible] [illegible] राजा सहसोत्थाय तं प्रणम्याऽऽसने निवेश्य विधिवदपूजयत्। [illegible] [illegible] दृष्ट्वा परिहसितवन्तः।

योगिनः पूजानन्तरं स पुरोहितो नृपः कृताञ्जलिपुटः [illegible] [illegible] भक्तवत्सलां निगमार्थविदां वरां त्रिषु देवेषु को देवः पर [illegible]

एतच्छ्रुत्वा श्रीविष्णुचित्तो जगतां पतिं हृत्पङ्कजस्थं श्रीधरं हरिं [illegible] [illegible] नारायण एव परं तत्त्वम्, नारायणः परो ध्याता, [illegible] [illegible] सर्वेशो सर्ववपुः सर्वज्ञः, सर्वगोऽव्ययः, शाश्वतो [illegible] [illegible] वर्तते। नारायणात्परं दैवतं नास्तीति [illegible]

एवं कथिते श्रीविष्णुचित्तयोगिनि [illegible] [illegible] श्रीविष्णुचित्तस्योपरि देवैर्निपातिता [illegible]

तदा स राजा [illegible]
[illegible]

च भविष्यति। अहं तत्रैव विघ्ननाशकारी द्विजो भूत्वा श्रीरङ्गनाथ ... काले मुक्तिं च प्रदास्यामि।" एषा कथाऽन्यग्रन्थेषु ... वर्तते।

प्राचीनकप्रबन्धः प्रबोधननाम्ना श्रीभारप्रबन्धः श्रीभाजननाम्ना च द्रविडभाषायां प्रसिद्धं स्म। एतयो प्रबन्धयो रचयिता श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणुरस्तीति कथ्यते।

श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोश्चरित्रं श्रीमद्भार्गवीपपुराणाश्रयपन्नामृते ... वर्तते। अत्र श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोरर्चाव्यूहदर्शनमपि निगदितमस्ति।

श्रीविष्णुचित्तयोगिनो जीवनवृत्तम्

पुरा मनोरमे पाण्ड्यदेशे दिव्यस्वर्गोपमा परमपावनी धन्वीपुरीति विख्याता नगर्यासीत्। तस्यां पुर्यां सर्वदेहिनां मुक्तिदोऽखिलदेवर्षिसेवितो न्यग्रोधपत्रशायी भगवान् ... वसति स्म। तत्रैव वेदवेदाङ्गविदुषः सर्वशास्त्रविशारदा दिव्यज्ञानोपेता भगवद्भक्ता ब्राह्मणाः प्रतिवसन्ति स्म। तेष्वेव विप्रेषु कश्चिद् योगविद्याविशारदः सर्वागमज्ञो जितेन्द्रियो विष्णुभक्तो मुनिनाथ नामा ब्राह्मणो हरिं भजति स्म। ततः कालेन ज्येष्ठमासे स्वातिनक्षत्रे मिथुनलग्ने ... शुभेऽहनि तस्य श्रीमुनिनाथस्य पत्न्यां गरुत्मांशात् पुत्रः समभवत्-

> तेषामग्रेसरः कश्चिद् योगविद्याविशारदः।
> सर्वागमज्ञः शान्तात्मा विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः॥
> मुनिनाथ इति ख्यातो हरौ संन्यस्तमानसः।
> तस्य पत्न्यां समभवत् सुपर्णांशस्त्रयीमयः॥
> ज्येष्ठमासे स्वातिनक्षत्रे मिथुने शुभे दिने।
> विष्णुचित्तो महायोगी भट्टनाथ इतीरितः॥

श्रीविष्णुचित्तं महायोगिनं भट्टनाथ इत्यपि कथयन्ति विद्वांसः। स भट्टनाथः ... प्रदक्षिणाभिस्तीर्थपूरितकलशैस्तु ... जितेन्द्रियो भूत्वा ... कुर्वन् ... यदृच्छालाभसन्तुष्टस्तस्थौ।

तस्मिन्नेव काले पाण्ड्यराजस्तत्त्वजिज्ञासुस्तत्त्वज्ञान् ... मधुरापुरी ... स्म। तदैव तीर्थयात्रापरः कश्चिद् विप्रो मधुरापुरीं प्राप्य राजानं ददर्श। राजापि तं ...

श्रीमद्भागवोपपुराणेतरग्रन्थेषु श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणुयोगिविषयकसन्दर्भाः

१ श्रीमद्भागवोपपुराणे प्रपन्नामृते[११५] श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे[११६] चाऽस्य भक्ताङ्घ्रिरेणोर्जन्म ज्येष्ठानक्षत्रेऽभूदित्युक्तम्। उपदेशरत्नमालायां[११७] दिव्यसूरिकथामृतेऽपि[११८] जन्मनक्षत्रमस्य तदैव कथितं किन्तु आलवारवैभवेऽस्य जन्म धनिष्ठाभेऽभवदिति भणितम्[११९]। ज्येष्ठानक्षत्रविषये बहुमतत्वादत्र तदैव मन्तव्यमिति।

२ श्रीमद्भागवोपपुराणादिषु ग्रन्थेषु केवलमस्य जन्मनो मासनक्षत्रयोरुल्लेखः प्राप्यते किन्तु श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे सवत्सरमासपक्षतिथिवारनक्षत्राणामुल्लेखं कुर्वता श्रीगुरुपरम्पराप्रभावकृता भणितं यद् भक्ताङ्घ्रिरेणुयोगिनो जन्म कलियुगस्य २८६ तमेऽब्दे प्रमदसंवत्सरे मार्गशीर्षमासस्य कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां भौमवारे ज्येष्ठाभेऽभूत्[१२०]।

३ प्रपन्नामृते कथितं यद् देवदेव्या जन्म कावेर्य्या उत्तरतटस्थे कदम्बनगरे बभूव-

तदा कदम्बनगरे काबेर्य्याश्चोत्तरे तटे।
उत्तम-स्वामिनिलये वेश्या काचिद् बभूव ह।।
देवदेवीति विख्याता सा वै देवाङ्गनांशजा[१२१]।।

अन्यग्रन्थेषु नैतदुल्लेखो वर्तते।

४ प्रपन्नामृते उक्तं यत् कुब्जैवाऽन्यजन्मनि देवदेवी वेश्या बभूव। तस्याः कथा तत्रैतादृशी वर्णिता - पुरा कृष्णावतारे वनितैका कुब्जेति नामधेया भक्तिभावेन श्रीकृष्णाय श्रीचन्दनं समर्पयामास। तेन सन्तुष्टः श्रीकृष्णस्तस्याः पुरतः प्रादुरभूत्। ततो जितकन्दर्पलावण्यं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा कामाविष्टहृदया साऽकामयत। एवं भावं विज्ञाय स भगवान् लीलाधरः श्रीकृष्णस्तया सार्धं विचित्रसुरतैर्निशां रेमे। ततः कामतप्तायाः सैरन्ध्र्याः सकाशमागत्य सन्तुष्टो वासुदेवः श्रीकृष्णस्तां जगाद- हे भद्रे! वरं वरय। साम्प्रतं तुभ्यं वाञ्छितानि प्रदास्यामीति। एतद् वाक्यं श्रुत्वा सा काममोहिता मोक्षमयाचित्वा श्रीकृष्णं कामवरमयाचत। तदा श्रीकृष्णस्तस्यै कामवरं दत्त्वा तया सह कञ्चित्कालं रेमे। एतदनन्तरं यदा श्रीकृष्णः कुब्जागृहमगच्छत् तदा श्रीकृष्णविरहात्पीडितां त्यक्ताहारां तां कुब्जाख्यां दुःखितां ददर्श। ततः प्रसन्नः श्रीकृष्णस्तां शुभवाक्यमिदं व्याजहार-हे भद्रे! सन्तापस्त्यज्यताम् तव कल्याणं भूयात्। मत्सङ्गमोऽन्यस्मिन् जन्मन्यपि भविष्यति। श्रीरङ्गक्षेत्रे चन्द्रपुष्करिणीतटे यत्र सर्वाभीष्टप्रदो देवः शेषपर्यङ्कशायी निवसति, तत्रैव श्रीरङ्गनगरे तव वेश्याकायाकेन जन्म भविष्यति। त्वं तत्र सर्वासां वेश्यानामतीवसुन्दरी दिव्यलोकमोहिनी

च भविष्यसि। अहं तत्रैव विप्रनारायणो द्विजो भूत्वा श्रीरङ्गनाथकैङ्कर्यमित्थं कृत्वा [illegible] कालेन मुक्तिं च प्राप्स्यामि[illegible]।" एषा कथाऽन्यग्रन्थेषु गोपकृता वर्तते।

१ प्रातःकालप्रबन्ध प्रबोधननाम्ना श्रीमारप्रबन्ध श्रीमालानाम्ना च द्रविडभाषायां प्रसिद्धः स्तः। एतयोः प्रबन्धयोः रचयिता श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणुरस्तीति कथ्यते।

१ श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोश्चरित्रं श्रीमद्भार्गवोपपुराणापेक्षया प्रपन्नामृते[illegible] [illegible] वर्तते। अत्र श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोरर्चाव्यूहदर्शनमपि निगदितमस्ति[illegible]।

श्रीविष्णुचित्तयोगिनो जीवनवृत्तम्

पुरा मनोरमे पाण्ड्यदेशे दिव्यस्वर्गोपमा परमपावनी धन्वीपुरीति विख्याता नगर्यासीत्। तस्यां पुर्यां सर्वदेहिनां मुक्तिदोऽखिलदेवर्षिसेवितो न्यग्रोधपत्रशायी भगवान् [illegible] वसति स्म[illegible]। तत्रैव वेदवेदाङ्गविदुषः सर्वशास्त्रविशारदा दिव्यज्ञानोपेता भगवद्भक्ताश्च ब्राह्मणाः प्रतिवसन्ति स्म। तेष्वेव विप्रेषु कश्चिद् योगविद्याविशारदः सर्वागमज्ञो जितेन्द्रियो विष्णुभक्तो मुनिनाथ नामा ब्राह्मणो हरिं भजति स्म। ततः कालेन ज्येष्ठमासे स्वातिनक्षत्रे मिथुनलग्नोदिते पुण्याहनि तस्य श्रीमुनिनाथस्य पत्न्यां गरुत्मांशात् पुत्रः समभवत्-

> तेषामग्रेसरः कश्चिद् योगविद्याविशारदः।
> सर्वागमज्ञः शान्तात्मा विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः।।
> मुनिनाथ इति ख्यातो हरौ सन्ततमानसः।
> तस्य पत्न्यां समभवत् सुपर्णांशस्त्वयीमयः।।
> ज्येष्ठमासे स्वातिनक्षत्रे मिथुने शुभे दिने।
> विष्णुचित्तो महायोगी भट्टनाथ इतीरितः[illegible]।।

श्रीविष्णुचित्तं महायोगिनं भट्टनाथ इत्यपि कथयन्ति विद्वांसः। स भट्टनाथः [illegible] [illegible] [illegible] प्रदक्षिणाभिस्तीर्थपूरितकलशैस्तुलसीमालिकाभिः [illegible] [illegible] त्यक्तत्रैवर्गिको जितेन्द्रियो भूत्वा श्रीविष्णोः [illegible] [illegible] कुर्वन् [illegible] [illegible] श्रियः पतिं [illegible] [illegible] यदृच्छालाभसन्तुष्टस्तस्थौ।

तस्मिन्नेव काले पाण्ड्यराजस्तत्त्वजिज्ञासुस्तत्त्वज्ञान् [illegible] मधुरापुरीं [illegible] [illegible]। तदैव तीर्थयात्रापरः कश्चिद् विप्रो मधुरापुरीं प्राप्य राजानं ददर्श। [illegible]

[illegible]विराजित शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषित पन्नगाधीशवाहन पुरुषोत्तमो वासुदेव [illegible] सह प्रादुर्बभूव राजानं चोवाच - हे राजन्! महाभाग! अयं द्विजो मद्भक्त पूज्यश्च। [illegible] मयैव स्वर्णमात्रं वेश्यायै रात्रौ दत्तमासीत् नानेन स्तेयत्वं कृतम्। तस्माद् हे नृप! अनिशं [illegible] मत्प्रियं विप्रं सम्पूजयेति।

इति राज्ञे निवेद्य सलक्ष्मीकः श्रीशस्तं योगिनं करसरसीरुहेन संस्पृश्य तस्य योगिनो हृदयं विवेश[illegible]।

ततः स राजा तं श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणुं योगीन्द्रं शिबिकायामारोप्य स्वयं भुजाभ्यां धारयित्वा तूर्य्यघोषादिभिर्यथास्थानं प्रापयामास।

ततः स योगी हृष्टात्मा शेषशायिनं रङ्गेश्वरं प्रणम्य स्तुतिभिः संस्तुत्य भगवन्तमकथयत् - हे कृपाम्बुधे! मया निकृष्टं कर्म कारयित्वा त्वं कीदृशीं लीलामनुभवसि। केन कारणेन मया कारितं त्वयेदृशं पापमिति। एवमुक्ते मुनौ श्रीरङ्गेश्वरो भगवान् करुणावलोकनैस्तं वीक्ष्य वच इदमब्रवीत् - हे योगिन्! मद्दास्यभोगित्वमिदं तव चरित्रं महदुत्तमं वर्तते। यथा मया कृष्णरूपत्वेन गोपीभिः सह विहारः कृतस्तद्वत् ते चरित्रं पवित्रमस्ति। एतत्पवित्रं चरित्रं कलौ शृण्वतां पठतां मनुष्याणामघहरणं मुक्तिदायकं च भविष्यति[illegible]। हे ब्रह्मन्! मन्मना भव, प्रत्यहं त्वत्कृतेन तुलसीवनमालानां कैङ्कर्येण प्रसन्नोऽस्मि यत् तवाभीष्टं तत्ते ददामि, वृणीष्वेति।

श्रीरङ्गनाथस्यैतद्वाक्यं श्रुत्वा हर्षान्वितो मुनिस्तं हरिमब्रवीत् - हे रमेश! मम भक्ताङ्घ्रिरेणुरिति नाम सत्यं कुरु। हे स्वामिन्! इदमेव वरं मे देहि, वरादस्मादन्यद्वरं नास्ति।

ततस्तथेत्युक्त्वा हरिस्तस्मै वरमभीष्टं प्रददौ। एवमभीष्टवरं लब्ध्वा स योगी श्रुत्यर्थप्रतिपादकौ प्राबोधकश्रीमारेतिप्रबन्धौ[illegible] रचयित्वा श्रीरङ्गेशयानाय विष्णवे समर्प्य प्रतिदिनं तुलसीपुष्पमालाभिः श्रीरङ्गेशस्य कैङ्कर्यं कुर्वन् सानन्दो भूत्वा तस्थौ।

श्रीमद्भार्गवोपपुराणानुसारं यो मनुष्यः श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोश्चरित्रं कथां च पठति शृणोति वा सोऽत्र श्रियं परत्र च श्रीवल्लभस्य निलयं लभते -

श्रीभक्तपादसरसीरुहरेणुनाम्न
श्रीरङ्गनाथपदपद्मनिकेतनस्य।
श्रीमत्कथां पठति यः शृणुते परत्र
श्रीवल्लभस्य निलयं स लभेच्छ्रियं च[illegible]।।

दिशोऽवलोक्याऽश्वत्थमूलस्थां वर्षाभिः पीडितां क्षिप ददर्श। तां दृष्ट्वा दयया [illegible] ततो मुनेः पादाब्जौ [illegible] स मुनिपुङ्गवो देवदेवी पर्णशालां निनाय। [illegible]
दैवाच्चलितमानसेन तेन मुनिना सह रेमे।

ततस्तं मुनिमादाय गृहं गत्वा सा देवदेवी स्वभगिन्यै सर्वं न्यवेदयत्। [illegible]
माताऽसहमाना मुनिमकथयत्- हे भूसुर! धनं मे देहि नोचेदद्यैव त्वमितो [illegible]
एवमुक्तो मुनिस्तद्गृहान्निर्गत्य गृहिस्तद्देविकामध्ये निशायामेव दीनमना [illegible]

ततो भक्तवत्सलो जगन्नाथः श्रीरङ्गेशो जगतां जननीं सुन्दरीं लक्ष्मीं [illegible]
लक्ष्मीः श्रीशस्य हसितं दृष्ट्वा तं हास्यस्य कारणं प्रपच्छ। तदा भगवान् लक्ष्मीं [illegible]
हे देवि! दृष्टा त्वया यद् भक्ताङ्घ्रिरेणुर्मद्भक्तो वीतरागो जितेन्द्रिय [illegible]
मायावशङ्गतः स गणिकासक्तो वेश्यागाराद् बहिर्देविकामध्ये तिष्ठति। तं मुनिं [illegible]
मया हसितमेनं त्वमपि पश्येति[१५]।

श्रीविष्णुनोक्ता सा लक्ष्मीस्तं विरहातुरं दृष्ट्वा जगन्नाथं प्राञ्जलिर्भूत्वा [illegible]
हे देव! सुन्दर! नित्यं त्वद्दास्यकर्म कुर्वन्तं जितेन्द्रियं वीतरागं [illegible]
कामुकमकरोद् भवान्। मम वाक्येन लीलार्थमिदृशं प्रियं भक्तं कामुकं न कर्तुमर्हसि [illegible]
ब्रह्माण्डेऽस्मिन् तव मायार्णवस्य दुस्तरत्वाद् देवा अपि न तर्तुं क्षमाः पुनः [illegible]
योगिनः कथं तत्र समर्थाः स्युः। [illegible]
हे देव! अखिलरक्षक! त्वदाश्रितमेनं रक्षेति।

इत्युक्तायां कमलालयायां स जगदीश्वरोऽवदत् - हे प्रिये [illegible]
कृतम्, मदेकभक्तमेनं भक्ताङ्घ्रिरेणुं मायां न [illegible]। [illegible] मुनिं [illegible]

एवमुक्त्वा श्रीरङ्गेश्वरो वटुरूपं धृत्वा [illegible]
प्राप्य तस्यै प्रददौ तं मुनिं [illegible] प्रस्थाप्य [illegible] स्वस्थानं जगाम। [illegible]
व्यतीतायां प्रातः [illegible] रङ्गेश्वरस्य [illegible] दृष्ट्वा सर्वं [illegible]
राजापि बहुभिरुपायैः सुवर्णपात्रं वेश्यागृहे प्राप्य श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोः [illegible]

श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोः पुरतो भगवतः प्रादुर्भावो मुनेश्च [illegible]

ततो [illegible] राजनि दण्डयितुमुद्यते सति श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोः [illegible]
[illegible]
[illegible]

श्रीमद्भार्गवोपपुराणेतरग्रन्थेषु श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणुयोगिविषयकसन्दर्भाः

१. श्रीमद्भार्गवोपपुराणे प्रपन्नामृते[११५] श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे[११६] चाऽस्य भक्ताङ्घ्रिरेणोर्जन्म ज्येष्ठानक्षत्रेऽभूदित्युक्तम्। उपदेशरत्नमालायां[११७] दिव्यसूरिकथामृतेऽपि[११८] जन्मनक्षत्रमस्य ज्येष्ठैव कथितं किन्तु आलवारवैभवेऽस्य जन्म धनिष्ठाभेऽभवदिति भणितम्[११९]। ज्येष्ठानक्षत्रविषये बहुमतत्वादत्र तदैव मन्तव्यमिति।

२. श्रीमद्भार्गवोपपुराणादिषु ग्रन्थेषु केवलमस्य जन्मनो मासनक्षत्रयोरुल्लेखः प्राप्यते किन्तु श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे संवत्सरमासपक्षतिथिवारनक्षत्राणामुल्लेखं कुर्वता श्रीगुरुपरम्पराप्रभावकृता भणितं यद् भक्ताङ्घ्रिरेणुयोगिनो जन्म कलियुगस्य २८९ तमेऽब्दे प्रभवसंवत्सरे मार्गशीर्षमासस्य कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां भौमवारे ज्येष्ठाभेऽभूत्[१२०]।

३. प्रपन्नामृते कथितं यद् देवदेव्या जन्म काबेर्य्या उत्तरतटस्थे कदम्बनगरे बभूव-

तदा कदम्बनगरे काबेर्य्याश्चोत्तरे तटे।
उत्तम-स्वामिनिलये वेश्या काचिद् बभूव ह।।
देवदेवीति विख्याता सा वै देवाङ्गनांशजा[१२१]।।

अन्यग्रन्थेषु नैतदुल्लेखो वर्तते।

४. प्रपन्नामृते उक्तं यत् कुब्जैवाऽन्यजन्मनि देवदेवी वेश्या बभूव। तस्याः कथा तत्रैतादृशी वर्णिता - "पुरा कृष्णावतारे वनितैका कुब्जेति नामधेया भक्तिभावेन श्रीकृष्णाय श्रीचन्दनं समर्पयामास। तेन सन्तुष्टः श्रीकृष्णस्तस्याः पुरतः प्रादुरभूत्। ततो जितकन्दर्पलावण्य श्रीकृष्णं यौवनाङ्गी कामाविष्टहृदया साऽकामयत। एवं भावं विज्ञाय स भगवान् लीलाधरः श्रीकृष्णस्तया सार्धं विचित्रसुरतैर्नितरां रेमे। ततः कामतप्तायाः सैरन्ध्र्याः सकाशमागत्य सन्तुष्टो वासुदेवः श्रीकृष्णस्तां जगाद- हे भद्रे! वरं वरय। साम्प्रतं तुभ्यं वाञ्छितानि प्रदास्याम्यहमिति। एतद् वाक्यं श्रुत्वा सा काममोहिता मोक्षमयाचित्वा श्रीकृष्णं कामवरमयाचत। तदा श्रीकृष्णस्तस्यै कामवरं दत्वा तया सह कञ्चित्कालं रेमे। एतदनन्तरं यदा श्रीकृष्णः कुब्जागृहमगच्छत् तदा श्रीकृष्णविरहात्पीडितां त्यक्ताहारां तां कुब्जाख्यां युवतीं ददर्श। ततः प्रसन्नः श्रीकृष्णस्तां शुभवाक्यमिदं व्याजहार-हे भद्रे! सन्तापस्त्यज्यताम् तव कल्याणं भूयात्। मत्सङ्गमोऽन्यस्मिन् जन्मन्यपि भविष्यति। श्रीरङ्गक्षेत्रे चन्द्रपुष्करिणीतटे यत्र सर्वाभीष्टप्रदो देवः शेषपर्यङ्कशायी निवसति, तत्रैव श्रीरङ्गनगरे तव वेश्यारूपत्वेन जन्म भविष्यति। त्वं तत्र सर्वासां वेश्यानामतीवसुन्दरी दिव्यलोकमोहिनी

[illegible] शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितः पन्नगाधीशवाहनः पुरुषोत्तमो वासुदेवः [illegible] सह प्रादुर्बभूव राजानं चोवाच - हे राजन्! महाभाग! अयं द्विजो मद्भक्तः पूज्यश्च। [illegible] यदेव स्वर्णभाजनं वेश्यायै रात्रौ दत्तमासीत् नानेन स्तेयत्वं कृतम्। तस्मात् हे नृप! अनिशं [illegible] भक्तिश्रियं विप्रं सम्पूजयेति।

इति राज्ञे निवेद्य सलक्ष्मीकः श्रीशस्तं योगिनं करसरसीरुहेण संस्पृश्य तस्य योगिनो हृदि विवेश[illegible]।

ततः स राजा तं श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणुं योगीन्द्रं शिविकायामारोप्य स्वयं भुजाभ्यां धारयित्वा तूर्यघोषादिभिर्यथास्थानं प्रापयामास।

ततः स योगी हृष्टात्मा शेषशायिनं रङ्गेश्वरं प्रणम्य स्तुतिभिः संस्तुत्य भगवन्तमकथयत् - हे कृपाम्बुधे! मया निकृष्टं कर्म कारयित्वा त्वं कीदृशीं लीलामनुभवसि। केन कारणेन मया कारितं त्वयेदृशं पापमिति। एवमुक्ते मुनौ श्रीरङ्गेश्वरो भगवान् करुणावलोकनैस्तं वीक्ष्य तम् इदमब्रवीत् - हे योगिन्! मद्दास्यभोगित्वमिदं तव चरित्रं महदुत्तमं वर्तते। यथा मया कृष्णरूपत्वेन गोपीभिः सह विहारः कृतस्तद्वत् ते चरित्रं पवित्रमस्ति। एतत्पवित्रं चरित्रं कली शृण्वतां पठतां मनुष्याणामघहरणं मुक्तिदायकं च भविष्यति[illegible]। हे ब्रह्मन्! मन्मना भव, प्रत्यहं त्वत्कृतेन तुलसीवनमालानां कैङ्कर्येण प्रसन्नोऽस्मि यत् तवाभीष्टं तत् ददामि, वृणीष्वेति।

श्रीरङ्गनाथस्यैतद्वाक्यं श्रुत्वा हर्षान्वितो मुनिस्तं हरिमब्रवीत् - हे रङ्गेश! मम भक्ताङ्घ्रिरेणुरिति नाम सत्यं कुरु। हे स्वामिन्! इदमेव वरं मे देहि, वरादस्मादन्यद्वरं नास्ति।

ततस्तथेत्युक्त्वा हरिस्तस्मै वरमभीष्टं प्रददौ। एवमभीष्टवरं लब्ध्वा स योगी पुरुषार्थप्रतिपादकौ प्राबोधकश्रीमालेतिप्रबन्धौ[illegible] रचयित्वा श्रीरङ्गशयानाय विभवे समर्प्य प्रतिदिनं तुलसीपुष्पमालाभिः श्रीरङ्गेशस्य कैङ्कर्यं कुर्वन् सानन्दो भूत्वा तस्थौ।

श्रीमद्भार्गवोपपुराणानुसारं यो मनुष्यः श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणोश्चरित्रं कथां च पठति शृणोति वा सोऽत्र श्रियं परत्र च श्रीवल्लभस्य निलयं लभते -

श्रीभक्तपादसरसीरुहरेणुनाम्न
श्रीरङ्गनाथपदपद्मनिकेतनस्य।
श्रीमत्कथां पठति यः शृणुते परत्र
श्रीवल्लभस्य निलयं स लभेच्छ्रियं च[illegible]॥

[illegible]

[illegible] उद्योतनवन [illegible] पिता चकार। [illegible] भक्तिपरोऽभवत्। वीतरागो जितेन्द्रिय स [illegible] कैङ्कर्यनिरतो माधुकरी वृत्ति कुर्वन् [illegible] भक्ताङ्घ्रिरेणु श्रीरङ्गशायिन कैङ्कर्यं कुर्वन् [illegible] प्रतीचीभागसंस्थित श्रीमुकुट द्वीप गत। तत्र [illegible] जलसेकादिभिरारोप्यैकमुटजं च निर्माय तत्राऽवसत्।

तत स उष काल एवोत्थाय स्नानादिक कृत्वा [illegible] एव स नित्य हरिप्रिया तुलसी स्तुतिभि स्तुत्वा [illegible] च [illegible] चम्पकाशोकबकुलमल्लिकापटलकेतकीनागपुन्नागजातीकुन्दादिपुष्पाणि [illegible] तुलसीमञ्जरीसंयुता मालिका कृत्वा ता पेटिकाया निक्षिप्य [illegible] स्तुतिभि स्तुत्वा नानावर्णपुष्पविचित्रिता मालिका [illegible] समर्पयामास। [illegible] श्रीरङ्गनाथमानन्दपूरितो द्विजपुङ्गवो हरेर्मन्दिरान्निर्जगाम। [illegible] माधुकर्या महावृत्त्याऽन्नं सङ्गृह्य स्वमाश्रम प्रविवेश। [illegible] श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणुर्बुभुजे। तत शेष दिन तुलसीसेवनादिषु कर्मसु [illegible] यामुपास्योटजं गत्वा रात्रिमनैषीत्। एवमेव प्रतिदिन कर्मणा मनसा वाचा च [illegible] कुर्वन् ब्रह्मशङ्करेन्द्रदत्तं भोगं तिरस्कृत्य स केवल मधुद्विष [illegible] श्रीभक्ताङ्घ्रिरेणो कैङ्कर्येण प्रसन्नो रङ्गशायी भगवान् [illegible] [illegible]थयामास। परमविस्मयान्विता लक्ष्मीस्तदा स्वभर्तारं प्रपच्छ - 'हे नाथ। [illegible]

[illegible] मच्युत पदम्[illegible] ॥

श्रीमदभार्गवोपपुराणेतरग्रन्थेषु श्रीमुनिवाहनयोगि[illegible]

1 श्रीप्रपन्नामृते श्रीमुनिवाहनयोगिनो जन्मसम्बन्धे भार्गवोपपुराण[illegible]

दुर्मत्यब्दे कार्तिकाख्ये मासे राका-महातिथौ।
रोहिण्यां सौम्यवारे तु श्रीपाणो निचुलापुरे ॥
कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणक्षेत्रे श्रीहिगु[illegible]।
श्रीवत्सांशेन सञ्जज्ञे श्रीहरेराज्ञया तदा[illegible] ॥

मुनिवाहनयोगी श्रीपाणनाम्नाऽपि कथ्यते। श्रीगुरुपरम्पराप्रभावे[illegible] कलियुगस्य ३४३ तमेऽब्दे दुर्मतिसंवत्सरे वृश्चिकमासेऽसिते पक्षे बुधवासरे [illegible]।

2 श्रीमुनिवाहनयोगिनां पालनं चाण्डालदम्पतीभ्यां कृतमिति श्रीगु[illegible]
दिव्यसूरिकथामृते[१०५] चोदधृतम्।

3 श्रीमदभार्गवोपपुराणापेक्षया प्रपन्नामृते श्रीमुनिवाहनयोगिनश् चरित्रं विस्तरेण [illegible]
अत्र तस्मिन्नेव प्रसङ्गे निचुलापुर्या माहात्म्यमपि मानवीकरण[illegible] प्रदर्शितम्[illegible]।

भक्ताङ्घ्रिरेणुयोगिनो जीवनवृत्तम्

हेमापगानदीतीरे चोलमण्डले मण्डनाख्य एको ग्राम आसीत्। [illegible] वेदवेदान्तपारगाः सर्वशास्त्रविशारदा नारायणपराः सदधर्मनिरताश्च ब्राह्मणा [illegible] विप्रेषु कस्यचित् सुमहात्मनो वेदवेदान्तविदुषो ज्ञानशीलस्य विप्रश्रेष्ठस्य सर्वगुणान्वि[illegible] मार्गशीर्षमासस्य महेन्द्रनक्षत्रे (ज्येष्ठानक्षत्रे) शुभलग्ने शुभेऽहनि च भव्यगुणैर्युत [illegible] सुतमसूत। उक्तं यथा भार्गवोपपुराणे-

हेमापगानदीतीरे मण्डिते चोलमण्डले।
मण्डनाख्यो वरग्रामस्तत्रास्ते मण्डले भुवः ॥

ततस्ते भगवत्पादसेवकानां [illegible] पलायाञ्चक्रिरे। भगवद्भक्तिवतां हेलनाद् वयं पापाः पापकर्माणश्च स्म इति [illegible] निनिन्दुः। मुनिवाहनयोगीन्द्रस्योपरि स्थिताः पङ्कादयः सर्वे त्वरितमेव श्रीरङ्ग[illegible] प्राप्ताः। एवं दृष्ट्वा भगवान् श्रीशो रङ्गनाथः श्रियं प्राह- हे प्रिये! मत्प्रियस्यैतादृशस्य [illegible] दत्तमात्यन्तिकदुःखं मामेव बाधते। हरिवाक्यं निशम्य भक्तेषु पुत्रवात्सल्यवती [illegible] श्रीरुवाच श्रीशम् - हे प्रभो! स्वकीयं पादाब्जभक्तं प्रियगायकं कथं बहिः स्थापयसि [illegible] तं मुनिं निकटस्थं कुरु।

इत्युक्तवत्यां पद्मायां श्रीनारायणः प्रहर्षितः सन् तीर्थापहारकं [illegible] मुनिमाहूयाऽऽज्ञापयामास- हे मुनिश्रेष्ठ! काबेरीतटसंस्थितं मत्प्राणस्वरूपं गायकोत्तमं [illegible] स्कन्धाधिरुढं कृत्वाऽत्राऽऽनयस्वेति।

एवं भगवदादिष्टः स लोकसारङ्गमुनिः संप्रहृष्टस्तस्य योगीन्द्रस्याऽहोभाग्यमहो [illegible] ब्रह्मादीनामीदृशमनुग्रहं हरेर्न दृश्यत इति ब्रुवन् द्रुतमेव काबेरीतटं गत्वा तं [illegible] हरेर्वचश्च विज्ञाप्य तं स्वभुजारोहणं कृत्वा स्कन्ध आरोप्य च श्रीरङ्गनाथस्य सन्निधिं [illegible] एतस्मादेव कारणात्स योगीन्द्रो मुनिवाहन इति नाम्ना प्रसिद्धिं जगाम—

स्वभुजारोहणाद् भीतं मा मामिति संवादिनम्।
बलात्कारेण सङ्गृहय स्कन्धमारोप्य गायकम्।
निनाय रङ्गनाथस्य सन्निधिं मुनिसत्तमः।
स गायकस्तदारभ्य मुनिवाहन ईरितः[१००]॥

ततः श्रीमुनिवाहनयोगीशः श्रीरङ्गेश्वरं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्भरः कृताञ्जलिपुटः [illegible] तच्चरणाम्भोजमकरन्दमास्वाद्य सद्रत्नखचितं कटकद्वयं विलोक्य जङ्घायुगलं [illegible] तार्क्ष्यस्य सेवाकरणे मनः कृत्वा तप्तचामीकराभासे दृष्टिं नीत्वा हृदयेन काञ्चीविलसत्[illegible] प्रविश्य, नाभिह्रदे निमज्य विशालवक्षस्थले चिरं विलम्ब्य कौस्तुभोद्भूषककम्बुकण्ठे [illegible] पीनवृत्तायतभुजकल्पोद्याने विहारं कृत्वा चन्द्रपीयूषवाहिनि प्रसन्नाननेऽमृतं पीत्वा [illegible] प्रद्योतकान्तिमन्मणिशोभिते मुकुटे मनो निधाय सद्य एव भगवद्ध्यानतत्परो भूत्वा तद्वशहरः

एवं श्रीमुनिवाहनयोगी भगवतः श्रीरङ्गेशस्याऽङ्गानामापादचूडान्तं चिरकालं [illegible] ध्यानं कुर्वन् परब्रह्मणि लयं जगाम। एवं श्रीमद्भार्गवोपपुराणानुसारं श्रीमुनिवाहनयोगीन्द्र[illegible] कथां ये जनाः पठन्ति शृण्वन्ति लिखन्ति वा तेऽत्राऽच्युतस्याऽक्षरं पदं प्राप्नुवन्ति-

[illegible]

तुलसिविवाहयोगिनी श्रीव्रतवृत्तम्

[illegible] तुलसीविवाहयोगिनी नाम कार्त्तिकस्य दक्षिणेऽयने शुक्लपक्षे कार्तिकमासस्य रोहिणीयुक्ते शुभे दिने श्रीवत्साख्यादभवत्-

सकलवृष्णिवरस्तनये वरणे दक्षिणे त्रिभुवनपुरी।
सर्वसरसरसमापन्ना वरणोद्यानवतीर्वृता।।
तरुणा सखीने कावेरीतटे वरसपावने।
अजायतापुत्रश्रीश श्रीवत्साश शुभे दिने।।
रोहिण्या कार्तिके मासे वैष्णवाख्योधिवासरः[illegible]।।

[illegible] त्रिभुवनपुरीवासी श्रीवरुणाख्यो नामतः विप्रः प्रत्यह मद्धीपाटेऽध्यात्मशास्त्रस्य व्याख्यां करोति स्म। तस्य त्रिभिरात्मजैः शोभमानस्य च गच्छत्सु शुभलक्षणोपेतो वरुणलोके हरिपुरिवासिनो [illegible] तस्य लक्षणं प्रविश्य कावेरी स्नानं कृत्वा श्रीवरुणाख्यं ध्यायन् सङ्कीर्तयन् निज [illegible]। तत्र स वीणासहायाऽऽहोबाहं हरेरवतारपुराणं गायन् तरुवरं सखीने विहरन्तीं श्रीतुलिसाहरस्य विवाहसम्बन्धिनीं शुत्वा कावेर्यां जलं स्तम्भित शिला इवीभूता दादरवाक्य मु [illegible] स्य आहारं त्यक्त्वा पशुपक्षिणस्तब्धा सन्त तस्थुश्च मनुः यतो हि [illegible] पुरिवासुरपुरासु स्थावरजङ्गमाधिविभिन्नेऽवतरे मनुष्य प्राणीति तदेश वरुण कन्यिकां श्रीवीतिहोत्र उवाच-

कृतत्रेताद्वापरेषु स्थावरजङ्गमादिषि।
वरुणस्त्रासते सर्वेस्तत्तत्तोत्कीर्तनात्कलौ[illegible]।।

[illegible] श्रीतुलिसाहरस्य विवाहं मधुरस्वरमुक्त गीत शुत्वा हर्षव्याकुलेऽपि श्रीवरुणाख्यो मनुष्यलोके जातः हे त्रिशे महो श्रीवत्सनीहर शुभावलोकेत सम त्रिवस्य पाप दूरं

[illegible] तस्मिन्नेव काले जलाहरणकाले वरुणपत्नीत्व लोकान्तरवैभवात्। ते न तदन्य [illegible] स्व श्रीवत्सि इति पुत्रपुत्रि पुत्रवत्। किन्तु स तुलिसाहरणोत्सव [illegible] वरुणपत्नीत्वात्पुत्रकलोपि तान् न जानाति स्म। अनेन श्रीवत्सिहरणाय [illegible] वरुणस्य तत्रागमिष्यति।

॥ भार्गवोपपुराणापेक्षया श्रीप्रपन्नामृते कुलशेखरयोगीशस्य चरित्रं विस्तरेण वर्णितमस्ति[६६]।

॥ श्रीकुलशेखरचरित्रवर्णने श्रीप्रपन्नामृते श्लोकानां[६७] भार्गवोपपुराणगतश्लोकैः सहाऽक्षरशः साम्यं वर्तते।

मुनिवाहनयोगिनो जीवनवृत्तम्

श्रीमद्भार्गवोपपुराणानुसारं श्रीमुनिवाहनयोगिनो जन्म काबेरीतटस्य दक्षिणेभागे निचुलापुर्यां कार्त्तिकमासस्य रोहिणीनक्षत्रे शुभे दिने श्रीवत्सांशादभवत्-

मरुद्वृध्यास्तटे रम्ये दक्षिणे निचुलापुरी।
सर्वसम्पत्समापन्ना रम्योद्यानशतैर्वृता।।
तस्याः समीपे काबेरीतटे परमपावने।
अजायतामृतश्रीशः श्रीवत्सांशः शुभे दिने।।
रोहिण्यां कार्त्तिके मासे वैष्णवाम्भोधिचन्द्रमाः[६८]।।

अयं शिशुर्जन्मप्रभृत्येव श्रीरङ्गनाथध्यानामृतं पिबन् प्रत्यहं वर्द्धमानोऽध्यात्मधिया स्वात्मनो देहाद् विभिन्नत्वं शेषशायिनः शेषत्वं च पश्यन् शुभलक्षणोपेतो रङ्गक्षेत्रे हरिमूर्त्तिरिति ज्ञात्वा तत्क्षेत्रं प्रविश्य काबेर्यां स्नानं कृत्वा श्रीरङ्गनाथं ध्यायन् सङ्कीर्त्तयन् नित्यं प्रणाममकरोत्। ततः स वीणामादायाऽहोरात्रं हरेरनन्तगुणान् गायन् तस्य समीपे चिरं तस्थौ। श्रीमुनिवाहनस्य दिव्यगन्धर्वगानं श्रुत्वा काबेर्या जलं स्तम्भितं शिला द्रवीभूताः पादपाश्च मधु स्रवन्ति स्म, आहारं त्यक्त्वा पशुपक्षिणस्तन्मुखाः सन्तः तन्मयत्वं ययुः। यतो हि कृतत्रेताद्वापरयुगेषु ध्यानयज्ञपूजनादिभिर्यत्फलं मनुष्यः प्राप्नोति तदेव फलं कलियुगे हरिकीर्त्तनेन लभते-

कृतत्रेताद्वापरेषु ध्यानयज्ञार्चनादिभिः।
यत्फलं लभते मर्त्त्यस्तल्लभेत्कीर्त्तनात्कलौ[६९]।।

एवं श्रीमुनिवाहनस्य दिव्यं मधुरमद्भुतं गीतं श्रुत्वा हर्षव्याकुलेक्षणः श्रीरङ्गनाथो रमामुखमवेक्ष्य जगाद- हे प्रिये! भद्रे! श्रोत्रमनोहरं सुधारसोपेतं मम प्रियस्य गानं शृणु।

तस्मिन्नेव काले जलाहरणकारणात् रङ्गराजस्य सेवकास्तत्रैवाऽऽगताः। ते तं गायन्तं वीक्ष्य ''त्वं कोऽसि'' इति मुहुर्मुहुः पृष्टवन्तः। किन्तु स मुनिवाहनयोगीशः श्रीशगुणास्वादलग्नचित्तत्वात्पृच्छतोऽपि तान् न जानाति स्म। अनेन क्रोधाविष्टहृदयास्ते मुहुर्मुहुः करजलैः पङ्कैश्च ताडयितुमारेभिरे।

श्रीमद्-भार्गवोपपुराणानुसारं श्रीकुलशेखरयोगीन्द्रस्य चरित्रं यः शृणोति पठति लिखति वा स लोकेऽस्मिन् परत्र च सुखं लभते-

चरित्रमेतत्कुलशेखरस्य
महानुभावस्य हरिप्रियस्य।
शृणोति नित्यं पठते लिखेद् यो
लभेत्सुखं सोऽत्र परत्र चैव[11]।।

श्रीमद्भार्गवोपपुराणेतरग्रन्थेषु श्रीकुलशेखरयोगिविषयकसन्दर्भः

१. प्रपन्नामृते लिखितं यदस्य कुलशेखरस्य जन्म पराभवसंवत्सरे कुम्भमासे शुक्लपक्षे द्वादश्यां गुरुवासरे पुनर्वसुभेऽभूत्[12]। एवमत्र तिथिपक्षवाराणामप्युल्लेखः कृतः। भार्गवोपपुराणे नैतदुक्तं वर्तते। गुरुपरम्पराप्रभावे कथितं यत् कलियुगस्य अष्टाविंशतितमे वर्षे प्रभवसंवत्सरे माघमासस्य सिते पक्षे द्वादश्यां तिथौ शुक्रवासरे पुनर्वसुभे श्रीकुलशेखरस्य जन्माऽभूत्[13]।

२. प्रपन्नामृते[14] दिव्यसूरिकथामृते[15] च श्रीकुलशेखरस्य विषये एका कथाऽस्ति तद्यथा-एकदा स राजा कुलशेखरो रामायणपारायणं शृण्वन् अरण्यकाण्डे श्लोकमिमं शुश्राव-

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्।
एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति।।

एतच्छ्रुत्वा भक्तिपरवशः श्रीरामस्य विपत्तिमसहिष्णुः स राजा शीघ्रमेव धनुर्बाणं च चर्म चादाय चतुरङ्गिणीसेनया सह श्रीरामस्य साहाय्यार्थं प्रतस्थे। एतद् दृष्ट्वा चिन्तिताः मन्त्रिणः समर्थान् वैष्णवान् प्रेषयामासुः। ते राज्ञोऽभिमुखं गत्वा श्लोकद्वयं पेठुः -

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्।
अर्धाधिकमुहूर्तेन राघवेणैव सङ्गरे।।
तेन धर्मात्मनैकेन निहतानि नृपोत्तम।
तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम्।।
बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे।।

एतद्वाक्यं निशम्य संप्रहृष्टो नृपः स्वभूषणानि तेभ्यो वैष्णवेभ्यः प्रददौ। ततो राजा सर्वान् जनानादाय स्वपुरं प्रविवेशेति।

श्रीरघुश्रेष्ठस्य प्रभावाद् वेदवेदार्थसङ्ग्रहं नाम प्रबन्धमकरोत्। एतत् प्रबन्धं श्रीरामाय समर्प्य कृताञ्जलिरुवाच - हे देवेश! करुणाकर! किं वरं ब्रवीमि, सर्वमेव भवता प्रदत्तमेव। तथापि मद्भक्तेषु सद्भक्तिं त्वयि च शाश्वतीं भक्तिं मे देहि नान्यं वृणोमि वरमिति।

एवमुक्ते राजनि सन्तुष्टहृदयो हरिरेतद् वरं दत्त्वा पुनः प्रोवाच-हे नरनायक! तीलांशजातां स्वपुत्रीं मे देहि, तवाहं जामाता भवामि त्वं च मे श्वशुरो भवेति। एतद् भगवतो रङ्गनाथस्य वाक्यं श्रुत्वा नृपो हर्षनिर्भरो "धन्योऽस्मि, मम कुलं च पवित्रमभवद्" इति कथयित्वा स्वपुरीं रम्यामलङ्कारयुक्तां कृत्वा शोभनां कन्यां भूषणैर्भूषयित्वा च विधिपूर्वकं हवनादिवैवाहिकक्रियां कृत्वा देवैः सहिताय श्रीरङ्गनाथाय स्वकन्यां समर्पितवान्। ततो भगवान् श्रीरङ्गनाथोऽप्रतिमसुन्दरीं मनोहरां कन्यां गृहीत्वा राज्ञा सम्पूजितो देवैः सह पुनः स्वधाम जगाम।

ततो राज्ञः सचिवाः परमविस्मयं गतास्तस्य प्रभावं च विज्ञाय भूषणानि गृहीत्वा तस्य पुरतो निक्षिप्य राजानं प्रणिपत्य स्वापराधं निवेद्य तेभ्योऽभयं ययाचिरे। राजा तेभ्योऽभयं दत्त्वा वैष्णवानां सेवां कुर्वन् राज्यं पालयामास।

श्रीकुलशेखरस्य रामायणपरायणत्वम्

ततो राजा कुलशेखरः श्रीरामायणे परायणो भूत्वा श्रीरामस्य कथाः शृण्वन् तत्सुखे प्रसन्नस्तद्दुःखे च सुदुःखितो रामे प्रेमातिरेकात्तद्वशे स्थित्वाऽयं सीतापहरणं न सहत इति चिन्तयन्मायासीतां रावणो जहारेति वैष्णवास्तमकथयन्। ततः कदाचित्स राजा ग्रामान्तरं प्राप्य केनचिद् विप्रपुत्रेण वाच्यमानं रामायणस्य सीताहरणप्रसङ्गं यथावच्छ्रुत्वा भक्तिसम्पूर्णमानसो दुःखक्रोधसमाकुलो राजा प्रत्यक्षमिव विज्ञायाऽभणत्-

कथं हरति दुष्टात्मा जननीं जानकीं मम।
शिरांसि पातयिष्यामि खड्गेनाऽद्यैव रक्षसाम्॥

इत्युक्त्वा राजा कुलशेखरः खड्गमादाय सूर्यतुरङ्गमारुह्य लङ्कां प्रति ययौ। एवं राज्ञो भक्तिमवलोक्य विस्मयाविष्टा देवाः पुष्पवृष्टिं मुमुचुः राजानं च तुष्टुवुः। ततः सीताहरणदुःखेन कलुषीकृते महता वायुवेगेन लङ्कां च गच्छति राजनि राजीवलोचनः ससीतालक्ष्मणो रामः पुष्पकविमानमारुह्य सादरं राजानं कुलशेखरं प्राप्य दीनवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां परिष्वज्य वाक्यमिदमुवाच - हे योगीन्द्र! कुलशेखर! मम प्रिय! अहं राक्षसराजेन्द्र रावण हत्वा सीतां चादायाऽऽगतोऽस्मि त्वं स्वस्थमना भवेति। इत्युक्त्वा श्रीरामचन्द्रोऽपि योगिनामपि दुर्लभं कुलशेखरं समादाय परमं पदं दत्त्वा जगाम।